

RESUMO

Do maxín de José Ferreiro Rivera xurdiu a idea de rexistrar unha marca xa empregada por algúns ferreiros para distinguir a súa ferramenta. Arredor desta marca, Jota Tres Estrellas, foise creando unha industria moi singular para a súa época, tanto pola localización como polo volume de negocio, sempre relacionado coa proximidade da estación de ferrocarril de Laxosa. A marca tiña clientes en moitas zonas da península, como La Rioja, León, Zamora, Extremadura... e daba traballo a moitos ferreiros das Terras do Chamoso. Foi un impulsor da economía local posibilitando a creación de emprego e novos servizos para os habitantes da zona.

PALABRAS CLAVE

Mazo, ferreiro, fouciño, Chamoso, forxa, O Corgo, Santa Comba.

1 LIMIAR

A auga doce, fonte de vida, resulta imprescindible para o home, desempeñando un papel crucial na aventura da humanidade. Por iso, ao longo da historia, a poboación sempre se asentaba nas proximidades dos cursos de auga, polas múltiples vantaxes e aproveitamentos que ofrecía. A capacidade dos homes para administrar e regular este prezado ben constituíu un factor de vital importancia no desenvolvemento tanto das poboacións como das sociedades, no seu ritmo e na súa vida económica e social.

As terras do Corgo están regadas, entre outros, polo río Chamoso, nado nas serras de Mirador e Monciro e cun leito de 163 km². Resulta da confluencia de Outeiro, o Romeán e o Carballido, e baña as parroquias de Pedrafita, Chamoso, Laxosa e Paradela no Corgo, e as de Coeo e Santa Comba en Lugo. Os diferentes tramos do río víronse sometidos a diferentes aproveitamentos por obra da man do home, que levaba consigo a transformación e adaptación do curso do río

Páramo Iglesias, Mª Beatriz

marea_maria_2@hotmail.com
Estudante da USC na Escola de Formación do Profesorado no Campus de Lugo

Rodríguez Páramo, Roberto

paramo_azur@hotmail.com
Estudante da USC na Facultade de Ciencias no Campus de Lugo

A José Antonio Ferreiro González, polo agarimo co que lembra o traballo do seu avó. Nas súas lembranzas baseamos este artigo.

A Dosíteo López, fillo de Eliseo López, ambos os ferreiros do mazo de Santa Comba, pola súa acollida no calor da súa forxa.

A Xosé Enrique Casanova Sánchez, por darnos a coñecer esta historia.

Á Asociación Cultural Arumes do Corgo.

ás necesidades do home, falando así de explotación do leito, transformación da beira, alteración da cunca...

Estas xoias do patrimonio son o froito da imaxinación xa xurdida das culturas ancestrais, que posibilitaron o nproveitamento da infindade dos usos que ofrecían os ríos e todas e variadas construcións populares ligadas a estes como son os mazos, que constitúen un grande e importante legado da obra destes *enxeñeiros hidráulicos* ao servizo da sociedade.

En tempos que hoxe nos parecen case que alleos, na campaña da sega quedaba Galicia sen homes. Anos nos que se sementaba miseria, os que non marcharan na emigración, buscaban o pan na seitura de Castela, e os que quedaban na terra, choraban por eles:

*Castellanos de Castilla,
Tratade ben ós gallegos;
Cando van, van como rosas;
Cando vén, vén como negros.*

Cantares Gallegos, Rosalía de Castro

Porén, non só eran desta terra, de quizais castrexa tradición de ferreiros, as mans que

traballaban, senón tamén as ferramentas que suxeitaban.

Neste artigo tentaremos amosar como o traballo dos ferreiros das terras do Chamoso nado nas forxas e no mazo de Santa Comba se converteu na coñecida marca rexistrada Jota Tres Estrellas, que chegou a exportar entre 50000 e 60000 unidades a moitos puntos da península.

2 CHEGANDO AO MAZO

Para achegarnos ao nacemento do mazo temos que falar dunha familia, e en concreto dunha persoa. José Ferreiro Rivera naceu na casa de Riveira no 1863, na parroquia de Queizán, no concello do Corgo. Era descendente de ferreiros, coma o seu pai e varios dos seus irmáns. Queizán sempre tivo moita tradición de ferreiros, tamén Fonteita, e outras parroquias do Corgo. Con todos estes existiu unha relación comercial durante moitos anos. Casou en torno á última década do século XIX en Santa Comba cunha morgada que tiña propiedade ó lado do río. Desenvolveu toda a súa actividade arredor dun mazo, algo que el sempre quixo e tivo como obxectivo. Atopou a situación axeitada, onde se atopa actualmente o de Santa

Mazo de Santa Comba na actualidade

Comba, coñecido dende sempre entre os veciños como o mazo de Riveira. En tempos,

no seu emprazamento, debía de haber un pequeno muíño segundo ten entendido o noso principal informante, José Antonio Ferreiro González, último propietario do mazo e neto de José Ferreiro Rivera. Seu avó construíuno, seguindo o modelo do de Queizán, e ampliou o muíño, mercando para tal fin as propiedades que pertencen hoxe ó mazo. A parte desa propiedade que pertencía ó concello de Lugo foi mercada á casa de Berto de Santa Comba e o restante á Casa Grande de Santa Mariña, pertencente ó concello do Corgo.

Detalle do muíño

Detalle da serra

Está situado no río Chamoso, no lugar de Santa Comba, nas proximidades da cidade de Lugo, e constitúe un complexo de grande importancia arqueolóxica e industrial na que a forza da auga, mediante un sistema arquitectónico máis que enxeñoso de canalizacións, imprime forza no mazo, na serra, na moa de afiar e no muíño. Todos estes aparellos dan conta do aproveitamento dos recursos e das múltiples actividades que alí se foron desenvolvendo.

Así mesmo, ao longo do tempo, nas beiras do río Chamoso, José Ferreiro dispuxo unhas moas segundo o negocio ascendía e se fortalecía. Algunhas delas puideron ser construídas de novo ou adquiridas como construcións xa existentes. Cabe citar as da Caxigueira situadas aproximadamente un quilómetro augas arriba, onde había dous

rodicios e á súa vez dúas moas por rodicio. Ó paso polas proximidades destas foi construído no río unha presa para conducir as augas ata elas e evitar que nos meses de verán o baixo caudal do río non impedise o afiado. Tamén nas proximidades do mazo se atopaban as moas da Arca, as da Foz e as da Labrada, hoxe todas elas desaparecidas.

Moas da Caxigueira

3 NACEMENTO DUNHA MARCA

Nos comezos do mazo José Ferreiro adicábase á fabricación e reparacións puntuais relacionadas coa casa de labranza. Co paso dos anos aumentou o volume de negocio, contando con ferreiros que traballaban para el. Nun momento de gran expansión na fabricación de ferramenta para a sega, que xa contaba con sona, patentou unha marca, Jota Tres Estrellas, da que se dicía que xa era empregada¹ por varios ferreiros, entre os que destacaban os de Rubial, en Fonteita e en Queizán, lugar de orixe de José Ferreiro. Non contamos con datas exactas de adquisición da marca, pero podemos considerar que foi adquirida arredor do ano 1916, data que atopamos entre a documentación que chegou ás nosas mans. Foi unha marca de moito prestixio e coñecemento na época, dato do que dan conta os libros de anotacións que pertenceron ó negocio.

Unha vez rexistrada a marca, José Ferreiro Rivera fixo varias viaxes a Castela no ferrocarril para tratar de introducila noutros lugares da península, conseguindo grande aceptación en lugares como Zamora, Salamanca e Toledo, provincias nas que máis actividade comercial había. Todas estas zonas contaban xa cun gran mercado de ferramentas e útiles antes de chegar a marca Jota Tres Estrellas. Tamén outras zonas do Corgo exportaban para outros lugares da península, como toda a zona de Fonteita, que mandaba partidas de fouciños para Castela, e incluso no Rubial chegouse a mandar material para Alacante, pero con outra marca rexistrada.

Etiqueta dos fouciños coa marca rexistrada

Tamén derivada da actividade que se levaba a cabo no mazo se fabricaban outra gama de fouciños sen marca, que levaban un aceiro de menor calidade, e polo tanto outro prezo asociado, mentres que os de marca levaban aceiro de primeira calidade, de marcas Bellota e Heva. A capacidade do aceiro para adelgazar e estirarse era que facía destas dúas marcas unhas das mellores, posto que as de menor calidade, cuarteábanse máis facilmente.

Detalle da marca Jota Tres Estrellas nun fouciño da época

(1) Pleito con Ferreiravella: En torno ao ano 1948 e 1950, posiblemente, derivado da existencia da utilización da marca previo ao seu rexistro ou do seu coñecido prestixio, varios ferreiros de Ferreiravella, en Riotorto, tamén marcaban os seus fouciños coa marca Jota Tres Estrellas. Mantiveron un preito con eles durante dos ou tres anos, aproximadamente. Enviaban tamén a mercadoría a Castela, pero a un prezo menor. Por este motivo, os clientes deixaron de mercarles por atopar a "mesma" marca a baixo prezo.

4 UNHA FAMILIA AO ABEIRO DO TREN

Unha data significativa na historia económica foi a chegada do ferrocarril no século XIX, que supuxo tanto para O corgo, coma para o resto das comarcas de Lugo, un notable desenvolvemento económico. "A estación de Laxosa chegou a ser a terceira en exportación, despois de Lugo e de Monforte, e a sétima en importación entre as dezaseis establecidas na provincia de Lugo²" coa liña de Ferrocarril Palencia A Coruña. Isto fíxose patente nos cambios experimentados dende entón nas relación e intercambios comerciais na vertebración económica e territorial do país e en xeral, e en concreto no Corgo. Claro exemplo foi da tenda de ultramarinos que posuía a familia, comercio que se orixinou en torno á actividade do ferrocarril.

con familias de carpinteiros e canteiros con eles facendo obras, como almacéns, pendellos... segundo recorda José Antonio Ferreiro. Os beneficios obtidos do negocio do mazo eran reinvestidos ó parello noutros negocios da familia, como xa se comentou, nunha tenda de ultramarinos, onde se vendían comestibles, cal e ladrillo, mineral, viño, pedras de afiar, sal... todo procedente do ferrocarril.

A casa e a tenda de ultramarinos estaban situadas na estación de Laxosa, un emprazamento moi vantaxoso para o negocio, como se dun polígono industrial e empresarial se tratase que se emprazan sempre ao carón dunha gran e importante vía de comunicación. Isto levou consigo a construción de almacéns a cargo da familia a carón do ferrocarril. Eran alugados para gardar os produtos como o viño, carbón, sal, cal e cemento traídos do ferrocarril ata que eran recollidos dende Baralla, Becerreá e outros concellos relativamente próximos. Para descargar toda está mercadoría procedente do ferrocarril dispoñían dunha vía que se desviaba ao longo dos almacéns.

Mostra do tipo do comercio ao que se dedicaba José Ferreiro

Foi unha familia, dende logo, moi importante e influente na súa época, e contaba todo o ano

Foto de época da casa e tenda en Laxosa

Tamén, como comentaremos a continuación na vida diaria do mazo, procedían do ferrocarril os materiais empregados polos ferreiros, así como eran enviadas as partidas de fouciños ao seu destino.

(2) Tomado de Xulio Xiz

5 A XEIRA DO SON DO MAZO

O oficio de ferreiro complementábase coas ocupacións agrícolas e gandeiras, fundamentalmente no tempo de inverno. Os mazos e sobre todo as forxas dos ferreiros eran lugares de reunión e falar dos veciños en tempos de frío, que se arriñaban ó lume do carbón: "*quen queira saber as cousas, vaia á forxa do ferreiro, dea a volta polo forno, veña polo fiadeiro*".

Cada día no mazo de Santa Comba traballaban dous ferreiros, con cadanseu axudante, xuntándose por afinidade persoal ou por proximidade veciñal, agás o chamado día da compostura, 26 de cada mes, no que se limpaba e se reparaban todas as instalacións do mazo, derivado do seu uso.

O primeiro paso era facerse cos materiais. As distintas materias primas que precisaban os ferreiros eran servidas pola marca. A mercar materiais podían acudir tanto os ferreiros habituais do mazo, que despois entregarían os fouciños xa elaborados, ou mesmo outros particulares que tiñan o seu propio mazo ou outro máis preto, pero precisaban o material, como as xentes de Neira de Rei, Manán, A Pobra, Pallares... todas zona de ferreiros. Tamén ao mazo chegaban carros procedentes doutras parroquias do concello do Corgo, como Manán, Arxemil, Fonteita, Queizán...

O ferro procedía principalmente do despece de barcos. Empregábase unha pletina de 40x20mm e a súa procedencia era Gijón, Vigo e Ferrol. O carbón procedía nun primeiro momento das minas de Mieres, en Asturias, e máis tarde de Ponferrada. Empregaban dous tipos distintos de aceiro, marca Bellota, procedente de Legazpi, e marca Heva, de Zumárraga. As pedras de afiar viñan de Asturias e tiñan un diámetro de entre 0,90 e 1,30 metros, procedentes de Quintes e Quintueles, canteiras a maioría delas á beira do mar.

Todo este material³ era transportado polo ferrocarril ata Laxosa e era servido aos ferreiros, seguindo o seguinte sistema de pago e cobro que se explicará a posteriori. Unha vez obtido o material, cada ferreiro gardábo na súa propia *lacena* do mazo, ata o día que lle correspondía traballar alí, seguindo esta fases:

- Comezábase co *calzado*, proceso que consistía no fundido dunha barra de ferro e outra de aceiro nunha soa peza, quentándoas ao roxo baixo o golpe do martelo, sobre a *ingre*. Para conseguilo, era necesario prender a *forxa* con carbón que se avivaba coa axuda de correntes de aire. Neste proceso o ferro quedaba no *contrafío* e o aceiro no *fío* do que despois sería o fouciño.
- A partires desta peza procédese ao *estirado*, que consiste en laminar a *varilla* a través da calor e do golpe do mazo. Cada ferreiro levaba estas pezas para a súa casa para seguir co resto do proceso.

Detalle das varillas

- O acabado dábaselle nas forxas dos propios ferreiros. Nun proceso chamado *espalmado*, dábaselle a forma definitiva, empregando martelos. Esta labor levábaa a cabo o ferreiro, nalgúns casos acompañado do petador (que podía ser un veciño asalariado).

(3) En tempos da posguerra, tempos de moita miseria, escaseaba o material, polo que era sabido que existía un mercado negro, o chamado "*estraperto*", que a conta de materiais transportados polo tren, ferro e carbón, na subida que ven dende a Pobra ata Laxosa, no alto da subida de Manán, aproveitaban (servía máis ben de escusa), e tirábase material na beira da vía. No Lousao, preto do mazo e polo camiño variante do Padornelo que pasa polo mazo levaban os ferreiros o material para a súa lacena.

- Tamén o *cravuñado* podía ser realizado por un traballador asalariado. Este paso consiste en facerlle o fío ao fouciño cun martelo.
- Despois ponse ao roxo e mergúllase en auga fría, paso coñecido como o *temperado*. Ao mesmo tempo, marcábanse coa marca rexistrada.
- Logo, mánganse nunha peza de madeira.
- Por último lévase o fouciño ás moas e afíase. Podían ser os propios ferreiros os que os afiaban, ou ben os afiadores, asalariados.

Algúns dos ferreiros do concello do Corgo que traballaron no mazo de Santa Comba para a marca, foron, segundo acorda José Antonio Ferreiro: Severino Castro, Serafín Vila, Gerardo Castro, Samuel, Ángel Otero, Batán, Gustavo López, Manolo de Trasdaxa, Julio de Francisca, Román Fernández, Torrón de Lousao, Pepito de Florenta... Porén, onde máis ferreiros había era en Santa Comba, de onde saía o maior volume de negocio.

6 "OS FERREIROS NUNCA ÍAN A CASTELA... FACÍAN A CASTELA ANTES"

O sistema de pagamento e cobro consistía no seguinte, referido só ós ferreiros que traballaban para a marca, á marxe dos que só mercaban material á casa: dábaselles crédito aos ferreiros de tódolos materias que levaban, o que supoñía un desaforo para o ferreiro, de casa humilde e labrega que non tiña que preocuparse de pagalo. Despois de teren os fouciños confeccionados entregábanos. No mes de setembro facíanse as contas (contaron cun contable durante moito tempo). Facíanse contas de gastos de ferro, aceiro e carbón e o tocante ao aluguer do mazo e das moas, e contábanse os fouciños que cada ferreiro fixera a un prezo convido. O resultante era o que se lle pagaba. O pagamento podía realizarse en cartos ou en bens, xa foran comestibles da tenda de

ultramarcinos, viño, sacos de cereais, fariña... Recorda Antonio Ferreiro o caso dun ferreiro do mazo que casou dúas fillas e comentaba: "*Non me vai chegar a fouciñada para pagar a voda*". Non se pagaba ata setembro porque os fouciños non eran cobrados ata agosto.

Libro de contas do 10 de Xuño de 1908

Cada ferreiro traballaba uns modelos específicos de fouciños, segundo a demanda. Distinguíanse os seguintes fouciños elaborados para a marca Jota Tres Estrellas, acompañados de fotos actuais de fouciños orixinais da época propiedade de Dositeo López:

Caderno de notas do 31 de Maio de 1910

- Modelo gateña: de mango largo, eran os primeiros que se facían e se mandaban en Abril e Maio para Toledo e Talavera de la Reina.

Modelo gateña

- Modelo anca: fociños que forma cóbado que ían para a zona de Zamora, Extremadura e Salamanca.

Modelo anca, o terciado e o grande

- Modelo *carbonero*: fociño máis grande e ancho que a gateña pero da mesma feitura. Enviábanse a Toledo e Extremadura.
- Modelo curvo: mandábase para Zamora e Benavente

Modelo curvo

- Modelo estreito: destinado para La Rioja e Burgos. Este era o último que se enviaba, dando paso á elaboración dos

fociños do país que cada ferreiro xa vendía pola súa parte para os seus propios clientes, e sobre todo nas feiras.

Modelo estreito

De cada un destes modelos, existía o tamaño grande e o terciado. E mesmo cada un destes modelos tiña utilidades distintas, pero principalmente eran empregados para o trigo e o centeo.

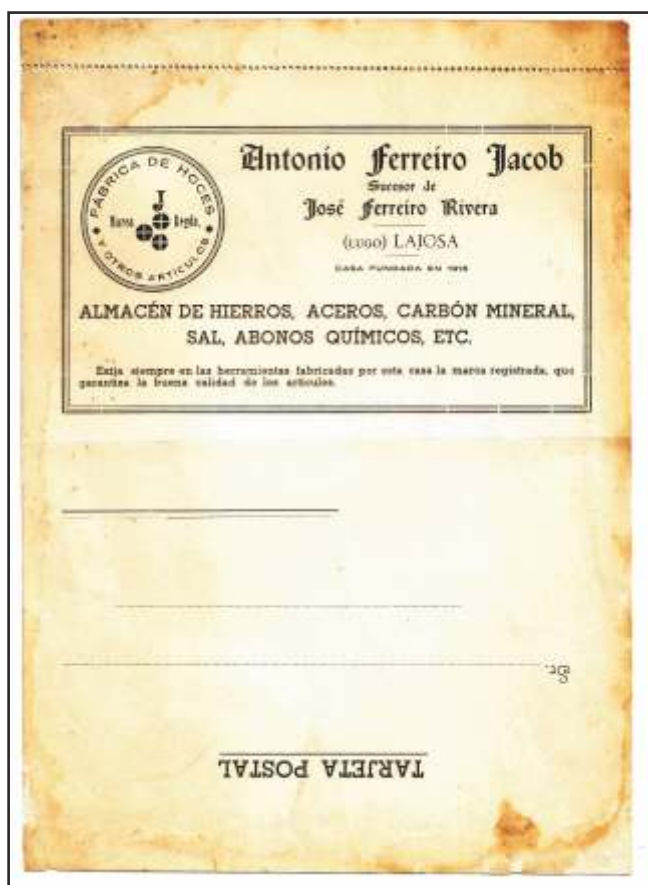

Varias fotografías de época, mostra da variedade de fociños ofertados

Comezábase a facturar no mes de Abril, coa gateña e rematábase no mes de Xuño, cos estreitos para a zona de La Rioja. A mercadoría enviábase a través do ferrocarril na estación de Laxosa. Facturábase en vagón e tíñanse mandado vagóns completos ou segundo o volume da venda, pagados sobre volume de mercadoría.

Despois da Guerra Civil os fociños, para viaxar no tren, debían ir acompañados dunha guía da Garda Civil, xa que eran armas brancas. Estas guías eran expedidas no cuartel da garda civil de Gomeán.

No proceso de venda non había intermediarios, pero había dúas ferraxerías ás que lles tiñan un prezo especial, xa que

Tarjeta postal que acompañaba os envíos e recibos

estas distribuían á súa vez a ferraxerías máis pequenas e a outros establecementos e tratantes de feira. Unha era *Almacén de hierros, aceros y ferretería Benigno Isla Carracedo*, situada en A Bañeza, León; e outra *Hijo de Desiderio Vidal*, Ronda de la feria 2 al 10, en Zamora.

Chegarónse a vender entre 50.000 e 60.000 fouchiños nunha campaña para Castela, pola demanda relacionada coa sega do trigo, datos segundo recordan os ferreiros que alí traballaron. Constatados nos libros de contas da época que se conservan e aos que tivemos acceso no ano 1953 facturáronse un total de arredor de 25.000 fouchiños coa marca rexistrada, anos nos que o negocio non era o que fora nos seus mellores tempos⁴.

Recibo da chegada da remesa á ferraxería de Hijo de Desiderio Vidal

7 O DECORRER DO TEMPO

O paso do tempo e o murmuro do mazo petando foron protagonistas da herdanza de dita xoia do noso patrimonio, tal e como pasaba co oficio de ferreiro. Así pois, o mazo e polo tanto a patente da marca pertenceu nun primeiro momento a José Ferreiro Rivera, que cedeu o oficio ao seu fillo, Antonio Ferreiro Jacob, e coa morte deste último pasou a mans da viúva e os fillos de Antonio Ferreiro Jacob.

Insignia dos últimos propietarios da empresa

Chegou o momento en que fixeron aparición as colleitadoras en Castela, a partires do ano 60, que levou consigo o comezo da decadencia do negocio. Xa non se precisaba o volume de mercadoría para a seitura de Castela, ademais da aparición das industrias dedicadas a fabricación destas ferramentas,

(4) Os últimos fouchiños que se venderon, sobre o ano 60, vendíanse a 40-50 pesetas unidade.

o que contribuíu á progresiva desaparición deste traballo. Así mesmo, tamén se perdeu a dependencia do mazo coa chegada dos eléctricos, xa que deste xeito calquera podía levar a cabo o traballo na súa propia forxa.

A perda da patente estaba próxima. A súa venda levouse a cabo en torno ao ano 70 porque a marca caeu en desuso. Xa non se fabricaban fouciños e deixou de pagarse o rexistro.

O mazo foi da propiedade da familia ata o 1998 e 1999 aproximadamente. Sempre houbo un interese en que o mazo seguise en funcionamento, que quedase constancia do traballo que alí se facía, pero para a familia supoñía moito gasto. Pensouse en dedicalo a unha casa de turismo rural, pero os membros da familia xa tiñan outras ocupacións e optaron por vendelo a unha institución pública para que fora rehabilitado e evitar que puidese chegar a un estado ruinoso. Foi vendido á Deputación Provincial de Lugo.

Nalgún tempo, en vida de Antonio Ferreiro Jacob, había a previsión de converter o mazo nunha empresa situada en Laxosa e montar unhas forxas xa con persoal asalariado e non só adicarse ós fouciños, senón a todo tipo de obxectos segundo o que demandase o mercado. Ademais houbo tamén o proxecto de montar unha planta eléctrica.

Nos últimos anos, foi restaurado con fondos do *Programa de Desenvolvemento e Diversificación Económica de Zonas Rurales PRODER MIÑO*, como un claro exemplo da recuperación do patrimonio hidráulico, no cal se amosan demostracións do funcionamento dos elementos restaurados que hoxe o compoñen. Os obxectivos propostos do centro no tocante á súa restauración e á súa declaración como Reserva da Biosfera "Terras do Miño" foron:

- Potenciar o coñecemento da cultura etnográfica da zona e as actividades que se levaban a cabo utilizando como recurso principal o río.
- Promover un importante conxunto arquitectónico característico da nosa zona.

Demostración do funcionamento do mazo na actualidade

8 O LEGADO DO FERREIRO NO CONCELLO DO CORGO

"O Corgo, terra de auga"⁵

O Corgo está alimentado e bañado de auga, motor de tantos e cuantiosos mazos e muiños que albergaban nas súas beiras, entre outros, o río Chamoso. Cabe citar o mazo de Reixa en Arxemil, o de Andrés en Queizán e o da casa de Carlota en Goi, ás beiras do río Tordea, no concello de Castroverde, pero moi próximo ó concello do Corgo, todos eles con cadanseu anaco de río e o son do seu petar xa esquecido.

9 CONCLUSIÓN

"Antes viña a xente así ó pé dun, se cadra a catro e a cinco, igual toda a tarde, pero agora, agora non hai xente como había daquela"

(5) Tomado de Xulio Xiz

Podemos observar como este negocio foi un claro dinamizador da vida económica tanto no concello do Corgo como no de Lugo, en concreto en Laxosa e Santa Comba, dando emprego ós habitantes da época nun negocio próspero. Era unha etapa de inmensa penuria económico-social, polo que a industria que se creou naquel momento foi de gran singularidade, incluso innovación, tanto polas dimensións do traballo como pola zona na que se levou a cabo, dando conta da grande visión empresarial da familia que o fixo posible. Do mesmo xeito os beneficios permitiron dotar estes lugares de servizos como a tenda de ultramarinos, desaparecida hai relativamente pouco tempo, e os almacéns de mercadoría. Hai que ter en conta o importante papel que tivo o ferrocarril, un dos factores principais no éxito deste negocio.

A competencia industrial fixo que o labor do ferreiro quede hoxe destinada ó arranxo das ferramentas que antes facía, ou para a fabricación de ferramentas para uso propio, quizais só polo amor ao seu traballo, patrimonio xa duns poucos. Este traballo artesanía estase a perder como tamén están en ruínas a maioría desas instalacións hidráulicas que empregaban e que tanta vida albergaron. Este non é o caso do Mazo de Santa Comba, que da conta tanto de tan vello oficio como da nosa identidade como pobo, presente non só na labor dos ferreiros, senón tamén na dos oleiros, cesteiros, canteiros, afiadores e tantos outros oficios que compoñían a sociedade galega, e que é un deber e unha obriga dos galegos dar a coñecer e poñer en valor.

10 BIBLIOGRAFÍA

MONOGRAFÍAS

DE CASTRO, Rosalía. *Cantares Gallegos*. Vigo: Galaxia, 1982

EL PROGRESO. *Guía de los ríos de Lugo*. Xunta de Galicia.

EL PROGRESO. *Libro de Oro de Lugo*.

EL PROGRESO. Lugo artesano. Oficios tradicionales de la provincia de Lugo. Fundación Caixa Galicia.

LORENZO, Xoaquín. *Os oficios*. La voz de Galicia Galaxia, 2002.

SILVERIO CAÑADA. *Gran Enciclopedia Galega*. Lugo: El Progreso Diario de Pontevedra.

TERRAS DO MIÑO. *Facéndolle as beiras ó Miño*. Xunta de Galicia, 2004

XIZ, Xulio. *O Corgo, amplo horizonte*. Concello do Corgo.

RECURSOS ELECTRÓNICOS EN INTERNET

Museos naturales y centros de interpretación, Asociaciones. *Museos naturales*. 2 de Febreiro de 2010.

<http://www.museosnaturales.org/es/index.html>

USC, Instituto da lingua galega. *Diccionario de diccionarios, corpus lexicográfico da lingua galega*.

http://sli.uvigo.es/ddd/ddd_pescuda.php?pescuda=gate%F1a&tipo_busca=lema

OUTROS

Libros de contas, facturas e expedicións. José Ferreiro Rivera e sucesores

Libros de anotacións. José Ferreiro Rivera e sucesores.